

УДК 930.85(477:061.1ЄС)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.31.09>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ЄС ТА УКРАЇНІ: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ

Каліщук Оксана,

доктор історичних наук, професор

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

Статтю присвячено окремим аспектам правової охорони культурної спадщини. Проаналізовано законодавство, яким передбачена охорона культурної спадщини й визначено поняття «культурна спадщина», «культурні цінності» та «культурне надбання». Здійснено історичний екскурс обраної теми, при цьому акцентуючи на правовому статусі культури, і, відповідно, показано еволюцію правовідносин та права ЄС у цій сфері. Проаналізовано застосування правового регулювання, основних заходів з метою забезпечення збереження культурної спадщини. Окремо окреслено проблеми імплементації на прикладі України та ЄС: Україна ратифікувала Європейську культурну конвенцію 1954 р., Конвенцію про охорону архітектурної спадщини Європи 1985 р., Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини (перезглянуто) 1992 р., Рамкову конвенцію Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства 2005 р. тощо. Наголошено, що однією з умов євроінтеграції України є забезпечення збереження культурної спадщини як частини світової та європейської культури. Узгодження чинного вітчизняного й міжнародного законодавства про охорону культурної спадщини є обов'язковим для реалізації цієї стратегічної мети. Указано, що проблема збереження культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів є однією з найскладніших з усього спектру завдань світової пам'яткоохоронної галузі й водночас надактуальним для України. Недостатність або відсутність превентивних заходів відповідно до Конвенції ЮНЕСКО 1954 р. є серйозною перешкодою для ефективного збереження об'єктів культурної спадщини під час війни. На часі вивчення світового досвіду збереження культурних цінностей у ситуаціях збройних конфліктів для пошуку способів розв'язання проблеми збереження, підкреслення національної та місцевої культурної ідентичності й відображення пам'яті в проєктах відновлення в Україні. Зроблено висновок, що охорона історико-культурної спадщини може бути забезпечена за умови, якщо врахувати глобальність та міждисциплінарність системи.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, охорона культурної спадщини, міждержавна співпраця, реституція, правові норми.

Kalishchuk Oksana. Legal framework for protecting cultural heritage in the EU and Ukraine: an attempt at a comparative analysis

The article is devoted to certain aspects of legal protection of cultural heritage. The author analyses the legislation which provides for the protection of cultural heritage and defines the concepts of "cultural heritage", "cultural values" and "cultural property". The author provides a historical overview of the chosen topic, focusing on the legal status of culture and, accordingly, shows the evolution of legal relations and EU law in this area. The author analyses the application of legal regulation and the main measures to ensure the preservation of cultural heritage. The author also outlines the problems of implementation on the example of Ukraine and the EU: Ukraine has ratified the European Cultural Convention of 1954, the Convention on the Protection of the Architectural Heritage of Europe of 1985, the European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) of 1992, the Council of Europe Framework Convention on the Importance of Cultural Heritage for Society of 2005, etc. It is emphasised that one of the conditions for Ukraine's European integration is to ensure the preservation of cultural heritage as part of world and European culture. Harmonisation of the current national and international legislation on the protection of cultural heritage is mandatory for the realisation of this strategic goal. The author points out that the problem of preserving cultural heritage in the context of military conflicts is one of the most difficult of the entire spectrum of tasks of the world monument protection industry and, at the same time, is highly relevant for Ukraine. The problems of implementation are separately outlined on the example of Ukraine and the EU: Ukraine has ratified the European Cultural Convention of 1954, the Convention on the Protection of the Architectural Heritage of Europe of 1985, the European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) of 1992, the Council of Europe Framework Convention on the Importance of Cultural Heritage for Society of 2005, etc. It is emphasised that one of the conditions for Ukraine's European integration is to ensure the preservation of cultural heritage as part of world and European culture. Harmonisation of the current national and international legislation on the protection of cultural heritage is mandatory for the realisation of this strategic goal. The author points out that the problem of preserving cultural heritage in the context of military conflicts is one of the most difficult of the entire spectrum of tasks of the world monument protection industry and, at the same time, is highly relevant for Ukraine. The lack or absence of preventive measures in accordance with the 1954 UNESCO Convention is a serious obstacle to the effective preservation of cultural heritage sites during wartime. It is time to study the global experience of preserving cultural property in situations of armed conflict to find ways to solve the problem of preservation,

emphasise national and local cultural identity, and reflect memory in reconstruction projects in Ukraine. It is concluded that the protection of historical and cultural heritage can only be ensured if the global and interdisciplinary nature of the system is taken into account.

Key words: *Ukraine, the European Union, protection of cultural heritage, interstate cooperation, restitution, legal norms.*

Культурну спадщину можна окреслити як усю сукупність матеріальних та нематеріальних досягнень, які передають з покоління в покоління. Культура в широкому сенсі впливає на самоусвідомлення кожної людини й кожної держави. Тож не дивно, що у сфері права визнано необхідність охорони культурної спадщини. Не секрет, що пам'яткоохоронна сфера України потребує оптимізації концепції збереження пам'яток історії та культури. Необхідною умовою успішного виконання цього завдання є переосмислення досвіду, накопиченого в цій галузі. Одним зі шляхів досягнення цього завдання є порівняння вітчизняного та чужинецького законодавчого досвіду у сфері пам'яткоохоронної діяльності.

Історію становлення юридичної бази для охорони старожитностей в Україні й за кордоном вивчала низка дослідників [8; 10; 18; 21–25].

Для початку невеликий історичний екскурс. Як дають змогу ствердити дослідження, початки історії правозахисту об'єктів, що мали вартість, можна виводити від закону / кодексу Хамурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Наступним варто згадати наказ римського імператора Маркіяна 458 р. про тілесні покарання або штрафи для осіб, які руйнували давні будівлі, розкрадали каміння з пам'ятників героїчної слави, що прикрашали Вічне місто [7, с. 11–12].

Середньовічні гуманісти вперше назвали предмети давнини пам'ятками, заклали професійний інтерес до об'єктів культурного надбання, хоч і втілювався він переважно в пошуках та вивезенні цінностей до інших країн. Цілком логічно, що це насамперед зачепило Італію. Саме там уперше з'явилося законодавче рішення щодо цього: 1624 р. кардинал Альдобрандіні видав декрет, яким зобов'язував мати дозвіл на розкопки, а власника земельної ділянки впродовж 24 год повідомити владу щодо знахідок [2].

Наближеною до сучасного розуміння охорони історико-культурної спадщини слід уважати принципи, впроваджені у Швеції в XVII ст. Як дають змогу ствердити джерела, тогочасного шведського короля Густава II Августа старими пам'ятками зацікавив придворний лікар Йоханес Буреус, який сам колекціонував старі монети, юридичні книги та рукописи. Шведський володар ухвалив рішення створити структуру Антиквара його королівської величності, завданням якого, поміж іншого, стало окреслення, фіксація та охорона старожитностей [5]. Що важливо: наступники Лева Півночі продовжили його справу й загально визнано, що першим правовим актом щодо охорони історико-культурних пам'яток став Маніфест і декрет короля Кароля від 28 листопада 1666 р. [32, с. 183–185; 4, S. 141–155].

XIX–XX ст. визначили гострі міждержавні суперечки щодо регламентації археологічних розкопок, кому повинні належати знахідки, як запобігти їх вивезенню, викраденню. Так, Греція законами 1834 р. й 1899 р. оголосила археологічні знахідки власністю держави, а самі розкопки – державною монополією. Умовою дозволу на розкопки для іноземців було визначено передавання знахідок до грецьких музеїв. Такі рекомендації з'явилися й на територіях інших давніх цивілізацій (Туреччина, Афганістан, Єгипет, Сирія, Ліван тощо).

У західноєвропейських країнах визначальною стала увага до архітектурних споруд та їх збереження. Реставраційна практика французів, що виявилася неоднозначною, поширилася на сусідні терени, зокрема Австрійську імперію. Тут варто нагадати, що під владою саме останньої перебували Галичина та її головне місто Львів. Виданий 1850 р. цісарем патент про створення Центральної комісії з метою дослідження й збереження давніх будівель сприяв розвитку теоретичних та практичних навичок [28, с. 63–72].

На тлі наростання суперечок між державами внаслідок зіткнень між ними зазнавали руйнувань міста, споруди з культурними цінностями. Міжнародно-правовий захист культурних прав людини й громадянина постав на порядку денному світової спільноти на порубіжжі XIX–XX ст., коли було затверджено перші акти, спрямовані на вироблення чітких правил ведення бойових дій. До гаазьких конвенцій 1899 р. та 1907 р. внесено також норми, спрямовані на захист культурних цінностей в умовах війни. Зокрема, вони вимагали утримуватися від бомбардувань історико-мистецьких об'єктів, знаходити способи позначати їх особливими примітними знаками [20, с. 264–269].

Варто звернути увагу на міркування Володимира Бадяка щодо міжвоєнного періоду в українському кейсі. Відновлена Польська держава, яка домоглася анексії Східної Галичини й Волині, успадкувала та розвинула австро-угорські нормативи щодо пам'яткоохоронної діяльності. Наприкінці 1920-х років

розпочали інвентаризацію об'єктів, які потребували охорони. 1933–1934 рр. Львівський воєводський уряд визнав низку будівель Львова пам'ятками, а 1937 р. такий самий статус надано Середмістю [35] (яке нині внесене у світову спадщину ЮНЕСКО). Відразу слід зауважити, що загальнодержавного закону з охорони пам'яток ухвалено не було. Діаметрально протилежно було на Наддніпрянщині, де на початку 1920-х років установилася більшовицька влада й політика якої щодо культурних цінностей була суперечливою. З одного боку, ліквідувавши приватну власність та підпорядкувавши матеріальний потенціал, режим оголосив низку декретів щодо націоналізації приватних музеїв, мистецьких колекцій та оголошення визначних пам'яток державною власністю. З іншого – хаос, революційна доцільність, ліквідація в попередніх власників створювали умови для розграбування культурних цінностей, руйнації палаців. В апогей українізації Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) і Рада народних комісарів (РНК) УРСР затвердили 1926 р. «Положення про пам'ятники історії й природи» [15, с. 27–32], який став першим нормативним актом.

Подальший розвиток міжнародні норми щодо захисту об'єктів культурної спадщини отримали в Пакті Реріха 1935 р. та пактах і конвенціях ООН та ЮНЕСКО вже по Другій світовій війні. Так, преамбула до Загальної Декларації прав людини 1948 р. [14] закріпила положення щодо визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав як основи свободи, справедливості та загального миру. Преамбули до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. [31] і Пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [30].

Світове співтовариство поступово йшло до розуміння, що об'єкти культурної спадщини – це не лише матеріальні об'єкти. Найпоказовішим слід уважати досвід ЮНЕСКО та Європейського Союзу. Саме таке розуміння необхідності збереження, популяризації, передання наступним поколінням культурної спадщини у всіх формах продемонстровано у Всесвітній декларації ЮНЕСКО про культурну різноманітність (англ. UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity) 2001 г. [29]. 2003 р. ці тези були повторені в Конвенції ООН про охорону нематеріальної культурної спадщини (англ. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage)[16]. Цей документ визначив нематеріальну спадщину як «практики, уявлення, вираження, знання та навички, а також інструменти, предмети, артефакти та культурні простори, пов'язані з ними, які спільноти, групи та люди визнають частиною своєї культурної спадщини».

Щодо європейського співтовариства, то нині випрацьовано низку нормативно-правових актів, які регулюють діяльність у сфері пам'яткоохоронної діяльності та визначають її універсальні принципи й стандарти: «Європейська культурна конвенція» (1994 р.), «Конвенція щодо захисту архітектурної спадщини Європи» (1985 р.), «Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута)» (2004 р.), «Європейська конвенція про ландшафти» (2005 р.), «Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства» (2007 р.) [19]. ЄС випрацьовав декілька правових інструментів щодо охорони нематеріальної культурної спадщини (наприклад, Конвенція Фару 2005 р., яка визнає цінність нематеріальної культурної спадщини та спонукає до її захисту, популяризації й передання). Слід пам'ятати, що підґрунтям для законодавства ЄС щодо нематеріальної спадщини є згадана Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини. Також необхідно наголосити на символічності внесення культурного співробітництва до частини права ЄС як шляху зміцнення між партнерами й що повинна обов'язково враховувати Україна. Варто вказати на ще одну особливість права ЄС у сфері охорони культурних цінностей, про яку в Україні, видається, часто-густо забувають, – відносини в цій царині розглядають крізь призму економічних цілей інтеграції європейських держав [26, с. 268].

Входження України до європейських структур зумовило активізацію роботи щодо приведення її законодавства у відповідність до міжнародних та європейських стандартів. І тут варто розпочати з питань термінології. Так, у законодавстві ЄС до об'єктів, що мають мистецьку чи історичну цінність, використовують поняття «культурні товари». В українському випадку для цієї категорії використовують терміни «культурні цінності», «пам'ятки» або «культурні об'єкти», тоді як міжнародному праві це «культурна власність», «культурна спадщина», «культурне надбання» (хоч відразу ж слід висловити застереження щодо відсутності однозначного використання понятійного апарату й у вітчизняному, і в міжнародному праві) [8].

Україна перебуває в процесі реорганізації внутрішнього законодавства задля кращого захисту культурної спадщини, відповідно, з новими національними й міжнародними пропозиціями та геополітичною ситуацією. У разі реституції предметів культурної спадщини Україна проводить позитивну політику, якщо претензії є доцільними. Проте тут Україна є радше жертвою, аніж утримувачем об'єктів культури. Експерти вже вказували на несформованість загальної концепції національних

інтересів України для реалізації в зовнішній діяльності (зокрема, правно-договірній) щодо культурних цінностей, а у внутрішній діяльності – відсутність відповідних державних програм охорони пам'яток культури.

Проблемою залишається незадовільний стан із поширенням та популяризацією Конвенцій ЮНЕСКО в Україні, що може бути витлумачено як ставлення держави й до міжнародних зобов'язань, і до виконання власних законів. На переконання Зінаїди Священко та Олени Скрипник, свідченням готовності України гарантувати захист культурної спадщини як важливого елементу спільних цілей сталого розвитку знань про культурну спадщину стало ухвалення Верховною Радою Закону України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства», проект якого розроблено відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» [34, с. 13]. Водночас слід визнати, що нормативно-правове забезпечення України у сфері охорони об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є недоопрацьованим, а окреме бюджетне фінансування для цих об'єктів відсутнє.

Характеризуючи, верифікуючи та порівнюючи правові норми охорони пам'яток історико-культурної спадщини, слід окремо наголосити на їх особливостях в умовах війн та повоєнного / поконфліктного часу. Сучасна російсько-українська війна увиразнила гостроту та важливість цього питання. Головно йдеться про нищення пам'яток старожитностей та торгівлю ними, протидія чому можлива лише за умов поєднання зусиль усього міжнародного співтовариства. Важливо, що позицію ЮНЕСКО зафіксовано у вигляді декларації щодо війни в Україні, а європейські міністри культури ухвалили декларацію про солідарність з Україною. Можна згадати вже наявний досвід, коли Європейська комісія підтримала ініціативу Центру охорони культурної спадщини після звернення української сторони [3, S. 132]. Серед документів Ради Європи в цьому контексті надважливою є Конвенція про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями від 19 травня 2017 р. [1] (т. зв. Нікосійська конвенція). Адже вона має на меті боротьбу держав із незаконною торгівлею та нищенням культурних цінностей. Порівняння її з іншими вітчизняними та міжнародними правовими нормами дає змогу визначити відмінність, яка має прикладне значення для України: Конвенція є чи не єдиним міжнародним договором, який конкретно стосується криміналізації незаконної торгівлі культурними цінностями, що є надактуальним з огляду на ситуацію на окупованих територіях.

Вплив міжнародного права на національне часто-густо пов'язаний із необхідністю увідповіднення останнього з міжнародними договорами. Водночас слід розуміти, що узгодження потребує не лише законодавство, а й будь-яка інша юридична діяльність. Тому приведення юридичної практики держави у відповідність до міжнародно-правового договору – це правотворча, правотлумачна, правозастосувальна й правореалізаційна діяльність держави, здійснювана на виконання норм міжнародного договору або під його впливом задля усунення або запобігання суперечностей між національно-правовими явищами й цими нормами водночас [33, с. 32]. І тут необхідно визнати слушність експертів, які вказують на зволікання Україною запровадження норм правового режиму збереження спадщини, що не може бути пояснено лише отриманням нею статусу повноцінного суб'єкта міжнародного права 1991 р. [9, с. 11].

Висновки. Донині в Україні не розроблено сталої моделі збереження історико-культурної спадщини, українське законодавство майже не дає відповіді на запитання щодо узгодження пам'ятоохоронних вимог та права приватної власності. Це гостро ставить на порядок денний проблему створення умов та можливостей для зацікавлення й залучення різних учасників до збереження культурного надбання. Вивчення правового регулювання в цій сфері країн Євросоюзу є надважливим для України (зокрема, питання передання об'єктів культурної спадщини в приватну власність). І, вочевидь, російсько-українська війна гостро поставила необхідність усвідомити необхідність збереження культурної спадщини в умовах воєн та міжнародної співпраці в цій царині.

Література:

1. Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. URL: <https://www.coe.int/web/conventions/search-on-states/-/conventions/rms/090000168083746>
2. Kosiński D. Ukryte życie pomników. *Tygodnik Powszechny: katolickie pismo społeczno-kulturalne*. 2017. 29 października. Nr 44. S. 32–35.
3. Lipka M. Działania UE na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego w krajach pokonfliktowych. *Kultura Bezpieczeństwa*. 2023. Nr 43. S. 132.
4. Świąteczak K. Prawne aspekty ochrony zabytków w historii. *Człowiek a natura. Historia, prawo, przemysł* / Redakcja Karol Łukomiak. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Archaeograph, 2019. S. 141–155.
5. Szmelter I. Wartościowanie w ochronie dziedzictwa kultury na linii czasu. *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy* / Red. B. Szmygin. Lublin – Warszawa, 2015.
6. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ : Юстиніан, 2013. 608 с.

7. Акуленко В. І. Охорона культури в Україні (1917–1990). Київ : Вища школа, 1991. С. 11–12.
8. Акуленко В. І. Термінологічні колізії в законодавстві України про охорону культурної спадщини в контексті міжнародного права. *Правова держава*. 2003. Вип. 14. С. 425–438.
9. Аналіз проблем у законодавчому регулюванні збереження та управління культурною та природною спадщиною в Україні. Підготовлено експертами Всеукраїнської мережі ОГС для підтримки громад за спадщиною / під заг. ред. Кирила Рубановського. Івано-Франківськ, 2018. С. 11.
10. Андрус Т. О. Охорона культурної спадщини в Україні у контексті світових інтеграційних процесів (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.) : автореф. дис... канд. мистецтвознавства. 26.00.05 – музеєзнавство, пам'яткознавство. Київ, 2009
11. Архипова Є. О., Клевчук О. О. Державне регулювання у сфері охорони культурної спадщини України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 13–14. С. 51–57.
12. Баланюк Ю. Європейський та український досвід збереження культурної спадщини. *Освіта регіону: український науковий журнал*. 2014. № 4.
13. Гаврилук С. В. Питання охорони історичних пам'яток у діяльності державних установ і громадських організацій у Російській імперії (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). Студії з архівної справи та документознавства. 2002. Т. 8. С. 147–153.
14. Загальна декларація прав людини: Документ ГА ООН від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015
15. Законодавство про пам'ятники історії та культури : зб. норм. Актів. Київ: Вид. політ. літер. України, 1970. С. 27–32.
16. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text
17. Котляр О. І., Маринів І. І., Трагнюк О. Я. Співробітництво держав-членів Європейського Союзу у сфері охорони культурних цінностей: становлення та розвиток. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2023. Вип. 75, ч. 3. С. 179–184.
18. Кудерська Н. І. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні. *Університетські наукові записки*. 2011. № 3. С. 20–26
19. Культурна політика Європейського Союзу. Хрестоматія: навч. посіб. / Упорядники: Кеда М. К., Соломенна Т. В. Чернігів : Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2022. 468 с.
20. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища : зб. офіц. док. Київ: Істина, 2002.
21. Курило Т. В. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юр. наук. 12. 00. 01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2003. 18 с.
22. Мазур Т. В. Охорона культурної спадщини в Україні: історико- й теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... доктора юр. наук. 12. 00. 01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / МВС України, Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021
23. Максимов В. В. До історії становлення міжнародного права охорони культурних цінностей. *Правова держава*. Київ, 1996. Вип. 7. С. 270–278
24. Малишева О. В. Нормативно-законодавча база з питань охорони пам'яток в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *Актуальні проблеми державного управління*. Харків, 2006. № 1 (27). С. 109–116
25. Мельничук О. І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Наукова думка, 2008. 285 с.
26. Мельничук О. І. Правові засади охорони культурної спадщини в Європейському Союзі. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Право*. 2011. Вип. 1. С. 264–271.
27. Менська О. А. Правове регулювання сфери охорони культурної спадщини в Україні: 22-річний досвід реформування та перспективи розвитку. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 45–50.
28. Alonso-Munoyerr S. Restoration of Monuments in Spain – theory and Practice. *Architektura: czasopismo techniczne*. 2015. Nr 7A. S. 63–72.
29. Міжнародна декларація ЮНЕСКО про культурну різноманітність. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127160>
30. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Документ ГА ООН від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043
31. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Документ ГА ООН. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_042
32. Присяжнюк О. М. Шведська традиція державної опіки над культурною спадщиною. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1 (17). С. 183–196
33. Раданович Н. М. Імплементативна правотворчість: деякі загальнотеоретичні аспекти. *Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. Серія 1. Дослідження та реферати*. 1999. Вип. 2. С. 32.
34. Священко З. В., Скрипник О. М. Участь України у міжнародних договорах Ради Європи з питань охорони архітектурної та культурної спадщини. *Архітектурна та культурна спадщина історичних міст Центрально-Східної Європи*. 2016. Вип. 3. С. 13.
35. Яремич Г. Охоронні та пам'яткознавчі традиції Львова. *Галицька брама*. 1996. № 15.